HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 6, December 2019

DOI Number: 10.9737/hist.2019.800

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 27.10.2019 Kabul Tarihi: 22.11.2019

Atıf Künyesi: Fikrettin Yavuz, "Amerikan Protestan Misyonerliği'nin Anadolu'da Teşkilatlanmasına Bir Örnek: Antep Misyonu'nun Kuruluşu (1848)", *History Studies*, 11/6, Aralık 2019, s. 2067-2085.

AMERİKAN PROTESTAN MİSYONERLİĞİ'NİN ANADOLU'DA TEŞKİLATLANMASINA BİR ÖRNEK: ANTEP MİSYONU'NUN KURULUŞU (1848).

An Example of The Organization of American Protestant Missionaries in Anatolia: The Establishment of The Antep Mission (1848)

Doç. Dr. Fikrettin Yavuz

ORCID No: 0000-0002-3161-457X

Sakarya Üniversitesi

Volume 11
Issue 6
December
2019

Özet

XIX. yüzyılın başından itibaren birçok Hristiyan misyoner grubunun Osmanlı toprağında faaliyet göstermeye başladığı görülmektedir. Bu gruplar içerisinde en faal olanı Amerikan Protestan misyonerleriydi. 1810'lu yıllarda Amerika'nın en önemli misyoner teşkilatlarından biri olan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'ın öncü misyonerlerinin Osmanlı toprağına ayak basmasıyla Protestanlığın tohumları atılmıştır. Adı "ABCFM" ya da "Board" şeklinde kısaltılan bu misyoner örgütü Amerika'daki misyoner örgütleri arasında en etkili ve önde gelenlerindendi. Board misyonerleri, Anadolu'yu tanıma turlarını müteakip, asıl faaliyet alanlarını belirleyip, bütün faaliyetlerini Gregoryen Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardı. Bunların çalışmaları neticesinde kısa sürede Osmanlı toplumu içerisinde bir Protestan Ermeni cemaat oluştu. Bilhassa İngiliz ve Amerikalıların baskısı neticesinde, bu cemaat 1850'de Sultan Abdülmecid tarafından verilen bir fermanla resmen tanındı. Osmanlı ülkesinin birçok yerinde okul, kilise ve hastaneler kurarak faaliyet gösteren Board teşkilatının önem verdiği şehirlerden biri de Antep olmuştur. Misyoner merkezi olarak belirledikleri Antep'te çok yoğun bir faaliyet içerisine giren misyonerler, okul, kolej ve hastane kurdular. Misyonerlerin Antep'teki bu çalışmaları şehrin misyonerler için örnek bir merkez olarak görülmesini sağladı. Bu çalışmanın amacı, Protestan misyonerlerin Antep'teki teşkilatlanma safhalarının başlangıcını, Board raporları, birinci el kaynaklar ve ilgili literatür üzerinden değerlendirmek ve böylelikle Amerikan Board teşkilatının Osmanlı coğrafyasında teşkilatlanma yönteminin genel mantığını, kullandığı argümanlarıyla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Antep, Misyonerlik, Protestanlık, Amerikan Board, ABCFM.

Abstract

From the beginning of the 19th century, Christian missionary groups began to be seen in the Ottoman territory. The most active of these groups was American Protestant missionaries. When they set foot on the Ottoman land, so to speak, the seeds of Protestantism were laid by the pioneers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, which was one of the America's most important missionary congregations. Abbreviated as ABCFM or BOARD, it was among the most influential and leading missionary organizations in America. Board missionaries, following their tours throughout Anatolia, determined their main fields of activity and concentrated all their activities on Gregorian Armenians. As a result of their endeavour, a Protestant Armenian community was formed within the Ottoman society in a fairly short period of time. Especially on the occasion of the pressure

· Bu çalışma "Uluslararası Gaziantep Sempozyumu'na (Milli Mücadele Döneminde Gaziantep) 25-27 Aralık 2017" sunulan "Protestan Misyonerliği Antep'te Nasıl Teşkilatlandı? Amerikan Board'un Hazırladığı Bir Rapor'un Analizi" başlıklı sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

of the British and Americans, this congregation was officially recognized with an edict granted by Abdulmecid in 1850. Antep was one of the cities, the Board organization placed a particular importance, which engaged in establishing schools, churches and hospitals in various places of the Ottoman lands. The missionaries who designated Antep as the missionary centre and worked in intensively there, established school, college and hospital. The activities of missionaries in Antep made it to be recognized as an exemplary centre for missionaries. The main aim of this study is to evaluate the initial stage of Protestant missionaries in Antep through Board reports, primary sources and related literature, and thus to contribute to the understanding of organization method of the American Board in the Ottoman geography.

Key Words: Antep, Missionary, Protestantism, American Board, ABCFM.

Giriş

Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla başlayan misyonerlik faaliyetlerinin görünürdeki amacı dinî mahiyettedir. Yani misyonerlerin ifadesiyle “dinsiz dünyayı Hristiyanlaştırmaktır”. Ancak bu amacın yanı sıra, misyonerliğin zaman içerisinde siyasi, ekonomik ve sosyal gayeler çerçevesinde gelişen yeni boyutlar kazandığı görülmektedir. Modern döneme geçiş sürecinde bilhassa sömürgecilikle başlayıp endüstrinin gelişmesi, pazar arayışları, kısacası emperyalizmle misyonerler kendi ülkelerinin politikalarına hizmet etmekten geri durmamışlardır. Bu gaye ile gittikleri ülkenin dil, din ve kültürlerini öğrenip planlı bir şekilde öğretilerini yayabilmek için basın yayın faaliyetlerinde bulunup okul, matbaa ve hastane gibi kurumlar açmışlardır¹. Bu çerçevede birçok ülkeden farklı misyoner teşkilatına mensup misyonerlerin yolu, devrin en büyük devletlerinden biri olan ve stratejik konumu itibarı ile her daim dikkatleri üzerine çeken Osmanlı ülkesine de düşmüştür. Klasik dönemde dünyanın merkezi konumunda olan Osmanlı toprağına ilk gelenler XVI. yüzyılın sonlarında Katolik misyonerleri olmuştu². Daha sonraki yüzyıllar içerisinde misyonerlerin çeşitlendiği ve sayılarının arttığı görülmektedir. Özellikle XVIII. yüzyıldan sonraki süreçte Osmanlı Devleti’nde her mezhebin bir hamisi olduğu dikkati çeker. Bu husus misyonerliğin gelişmesiyle doğrudan ilintili olduğu için son derece mühimdir ve bunun politik sebeplerden kaynaklandığını söylemek gerekir. Bu süreçte Katolik ve Ortodokslar üzerinde sırasıyla Fransa ve Rusya’nın hamilik iddiası diğer ülkeleri de benzer bir adım atmaya sevk etti. Fransa ve Rusya’nın aslında kendi çıkarları gereği Osmanlı gayrimüslim tebaasını siyasi birer argüman haline getirmeleri, İngiltere’ye ilham verdi. İngilizler Protestanlığın Osmanlı coğrafyasında kabul görmesi için adımlar atarak bu işe giriştiler³. Bu gaye ile 1815 yılında “*Church of Missionary Society*” adlı misyoner teşkilatına mensup bir Protestan papazı Mısır’a gönderen İngilizler⁴, bir anlamda Osmanlı Devleti’nde Protestanlığın da tohumlarını atmış oldular.

Protestanlık konusunda ilk adımı İngilizler atmış olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nde Protestanlık denince ilk akla gelenler Amerikan misyonerleridir. 1820 yılının Ocak ayında

¹ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Kültür Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Ekim 1999, s. 171. Amerikan misyonerliği konusunda son yıllarda hem yerli hem yabancı çalışmaların sayısında mühim bir artış olduğu dikkati çekmektedir. Bu çerçevede Orta Doğu, Osmanlı ve İran coğrafyalarında Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri konusunda yapılmış tez çalışmalarının künyeleri için bkz. Mehmet Ali Doğan, "Theses and Dissertation on the American Missionary Activities in the Middle East", *International Journal of Turcologia*, Vol. XII, No. 23, Spring, 2017, s. 151-164.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya: S.Ü. Vakfı Yayınları, 2001; Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, sayı: 38, s. 726-734.

³ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 48.

⁴ Leon Arpee, *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, Chicago, The University of Chicago Press, 1909, s. 93.

"American Board of Commissioners for Foreign Missions"⁵ adlı misyoner örgütüne mensup iki Amerikalı İzmir'e ayak basmışlardı⁶. 1810 yılında Boston'da kurulan, "American Board" veya "ABCFM" şeklinde kısaltılan bu teşkilat, ABD'deki Protestan misyoner teşkilatlarının en etkililerinden biridir⁷. Söz konusu teşkilatın öncü misyonerleri olarak Ocak 1820'de İzmir'e gelen Pliny Fisk ve Levi Parsons'dan⁸ sonra William Goodell ve Isaac Bird 1823'te Beyrut istasyonunu kurdular⁹. Parsons 1821 yılında Kudüs'ü ilk ziyareti sırasında kendi insanlarına bir misyon gönderilirse çok sevineceklerini söyleyen Ermeni papazları ile karşılaştı. Suriye'de bulunan Fisk de Boston'daki merkeze yazdığı bir mektupta Ermeniler için bir misyon kurulmasını önermişti¹⁰.

Bu ilk teşebbüslerden sonra Anadolu coğrafyasını tanımak için araştırma gezileri düzenleyen bu teşkilat, gerekli tespitleri yaptıktan sonra Ermenileri hedef kitle haline getirip, açtıkları kilise, okul ve hastaneler vasıtasıyla onları Protestan kilisesine kazandırmaya çalışmışlardır¹¹. 1831'de İstanbul misyonunun kurulmasını müteakip, Anadolu'ya yönelen American Board misyonerleri zaman içerisinde teşkilatlanmalarını bitirip Osmanlı Anadolu'sunu Doğu-Batı ve Merkezi Türkiye şeklinde misyon bölgelerine ayırdılar¹². Böylece Anadolu şehirleri, Board misyonerleri tarafından tamamen kuşatılmış oldu. Anadolu'da kurulan istasyonlar arasında kurulduğu tarihten sonra giderek önem kazanan daha sonra bölgenin en mühim merkezi haline gelen Antep örnek bir misyoner merkezi oldu. Bu bağlamda Antep istasyonunun ne şekilde kurulduğunu kavramak, Board misyonerliğinin Osmanlı toprağındaki teşkilatlanmasının¹³ genel prensiplerinin de anlaşılmasına katkı yapabilir.

1. Protestan Misyonerlerin ve American Board'un Antep'e Gelişi Meselesi

Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Antep de misyonerlerle Board teşkilatından çok önce tanışmıştır. Şer'iye Sicilleri'ne göre XVIII. yüzyılın başında bazı misyonerler Antep'te

⁵ Kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep İskefiyeli, "Amerika'da Büyük Uyanış ve Amerikan Board (ABCFM) Misyoner Teşkilatı'nın Kuruluşu", 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK), Bildiri Tam Metin Kitabı, Sosyal Bilimler 5, ed. Sinem Yıldırım, Yalova, 2019, s. 15-31.

⁶ Dilşen İnce Erdoğan, "Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 33, Bahar 2012, s. 99.

⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 15.

⁸ Bu öncü misyonerler hakkında bkz. *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, Hazırlayan Ayşe Aksu, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015; Abidin Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, 2013, s. 171.

⁹ İstanbul İstasyonu'nun da kurucusu olan Goodell'in faaliyetleri hakkında bkz. Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu*, Cilt. 3, Sayı 1, 2008, s. 133-164.

¹⁰ "American Board of Commissioners for Foreign Missions", *The Encyclopaedia of Missions*, Vol. II, s. 74-75.

¹¹ Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, Frank Cass & CO. London, 1993, s. 31, Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 120. Protestan Ermeni Kilisesi'nin Osmanlı Devleti tarafından tanınması konusunda ayrıca bkz. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi'nin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 2002, s. 249-267; Hasan Babacan, *Ermeni Meselesi: Tehcir mi? Soy Kırım mı?*, Öncü Yayınları, Ankara 2015 s.46; Hasan Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları. Afyonkarahisar, 2007, s.2-3.

¹² Recep Şahin, *Tarih Boyuncu Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1988, s. 161, Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 27-28, Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 155.

¹³ American Board'un özellikle teşkilatlanma esasları konusunda bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board'ın (American Board of Commissioners For Foreign Misions) Karadeniz ve Çevresindeki Teşkilatlanması", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, Bahar, Trabzon 2007, s. 68-74.

faaliyette idiler. Söz konusu kayda göre "millet-i Efrenciyân" yani misyonerlerin etkisi ile ayinleri terk edip kiliseye gelmeyen Ermeniler nedeniyle kadiya şikâyetle bulunulmuş, bunun üzerine İstanbul'dan Maraş ve Antep'e gönderilen fermanla misyonerlerin Rum ve Ermeniler arasında "fesat" çıkardıkları ve bu kişilerin yakalanarak cezalandırılmaları talimatı verilmişti¹⁴. Bu tür hadiselerin Anadolu kentlerinin birçoğunda bilhassa sonraki yıllarda artış göstermesinin önemli sebeplerinin başında önce İngiliz Protestan sonra ise American Board teşkilatının faaliyetleri gelir. Durumu Antep'te de bu yöne sevk eden buraya ayak basan Protestan misyonerleri olmuştur.

Literatürde Antep'e ilk Protestan'ın ve dahi American Board misyonerin ne zaman geldiğine yönelik bilgiler net değildir. Bu husustaki ilk kayıt Antep tarihi ile ilgili bir eserde 1818-1819 yıllarını işaret etmekle¹⁵ birlikte Board teşkilatının kaynaklarında bu tarihlerde Antep hakkında herhangi bir bilgi olmaması söz konusu tarihlere şüpheyle yaklaşılmasına sebep olmaktadır. Üstelik yukarıda da ifade edildiği üzere ilk Board misyonerleri 1820 yılında İzmir'e gelmişlerdi. Board kaynaklarını ele alan ve Amerikan misyonerliği konusunda birçok araştırmacının da başvuru kaynağı olan Kocabaşoğlu'na göre, Bağdat'a giden Amerikalı misyonerler 1830 yılında Antep'e de uğramışlardı. Parnell, Hamilton ve Newman adlı bu kişiler şehirde 1819 St. Petersburg baskısı Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıttılar¹⁶. Bu kaynakta verilen bilgilerden hareketle 1830 tarihini Amerikan misyonerlerinin Antep'e ilk geliş yılı olarak kabul edebiliriz. Ancak bir başka kaynakta verilen bilgiler bu hususa da mesafeli yaklaşılmasını zaruri hale getirmektedir. İngiliz Protestan misyoneri Antony Norris Groves'in kurucusu olduğu "Father of Faith Mission" adlı İngiliz Protestan misyoner teşkilatına mensup, aralarında Parnell, Hamilton ve Newman adlı üç kişinin de bulunduğu bir grup, Eylül 1830'da Bağdat'a gitmek üzere Dublin'den yola çıktı. Bu kişilerden biri olan Francis W. Newman'ın anı ve mektuplarından oluşan eseri, bu seyahati bütün detaylarıyla aktarmaktadır. Fransa üzerinden Kıbrıs, Larnaka ve Lazkiye'ye ulaşan grup Ocak 1831'de Halep'e vardı. Birkaç ay burada kalan misyonerler 25 Nisan 1831'de Halep'ten yola koyuldular. Bir süre sonra Antep'e ulaşan grubun başından geçenleri Newman'ın yazdıklarından özetleyelim:

"Antep'teki kervansaray, Bayan Croningen için o kadar nahoş bir yerde ki bu yüzden bir ev kiraladılar....üç buçuk pens gibi cüzi bir miktara evi kiralamışlardı! Kiralanan evin, atları için çok müsait geniş ve yeşil bir avlusu vardı. Ancak Antep'te çok fazla kalamadılar. Çünkü Vali'nin karşısına çıkılıp, 4 Türkçe İncil satmakla suçlandılar. Böyle bir şeyi reddetmedikleri için Vali Antep'i hemen terk etmelerini istedi. Vali onlara deve verip gitmeye mecbur bıraktı. Zira kendilerine çok zorbaca davranıldı. Hepsi bu kadarla da kalmadı. Bir grup softa onları taciz edip şehrin dışına kadar peşlerine takıldı. Ardından onlara taş atıldılar- önce küçük daha sonra birine denk geldiğinde kolayca yaralayacak büyük taşlardı bunlar. Bu sırada dört nala gelen bir atlı Newman'ın atının yularını tutmaya çalıştı fakat Newman şemsiyesiyle onu uzaklaştırdı. Kalabalıktan bir grup, "Vali onların ölüm emrini verdi" diye bağırdı. Bu sırada Newman yerde yatan arkadaşı Cronin'e döndü ve "annesini oğlum ölüyor !" diye feryat etti. Ona saldıran kişiler yumruk, sopa ve taşlarla onu darp edip, öldürmek için ellerinden geleni yaptılar. Ancak, Newman, onun çok ciddi yara almamasına oldukça şaşırıyordu. Bu sırada kalabalık tamamen dağılmıştı, zira Vali buraya bir yetkili göndermişti. İnsanları sakinleştiren bu kişi onların dağılmalarını sağlamıştı. Mallarının çoğu kaybolmuş ama ciddi yara almamışlardı ki buna da şükrediyorlardı. Sonunda Fırat'a ulaştılar"¹⁷.

¹⁴ Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 114.

¹⁵ Uğur Barlas, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları*, Karabük, 1971, s. 18. (zıkır.) Ramazan Erhan Güllü, "Amerikan Board Misyonerlerinin Antep'teki Faaliyetleri ve Antep Amerikan Koleji", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, Sayı. 16, 2009, s. 135. Bu konuda Kocabaşoğlu 1830'da Antep'e gelen misyonerlerin 1819 tarihli İncil dağıtımlarının Barlas'ı hataya sürüklediğini kaydetmektedir. Kocabaşoğlu, *age*, s. 187.

¹⁶ Kocabaşoğlu, *age*, s. 70.

¹⁷ I. Giberne Sieveking, *Memoir And Letters of Francis W. Newman*, London, 1909, s. 43-45.

Misyoner önyargısıyla kaleme alınmış olan bu tasviri bir kenara bırakırsak bu metinden anlaşılan şey İngiliz Protestan misyoner bir grubun 1831 yılında kısa bir süre Antep'te kaldığı ve Türkçe İncil satmalarından ötürü şehirden uzaklaştırılmış olduğudur. Yani Kocabaşoğlu'nun Board misyoneri diye bahsettiği ve birçok kişi tarafından alıntılanan¹⁸ Parnell, Hamilton ve Newman adlı kişiler İngiliz Protestan misyonerleridir¹⁹. Dolayısıyla Antep'e gelen ilk Board misyonerlerinin bu kişiler olduğunu söylemek zordur. Üstelik aşağıda detaylarıyla ele alacağımız Board raporu da tarihi “yaklaşık” tabiri ile vererek 1830'da bir grup İngiliz Protestan misyonerinin Antep'e geldiğini, şehirde İncil dağıttıklarını kaydetmektedir. Dolayısıyla ilk Protestan misyonerin Antep'e gelişinin muhtemel tarihinin bu olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte kesin olan şey Antep'teki istasyonun kuruluş tarihidir ki Board misyonerleri bunu 1848'de başarırken kendi tabirleriyle Antep'in işgal edilmiş olduğunu söylerler²⁰. İstasyonun kurulması için pek tabii evanjelizm²¹ yani Protestanlık fikrinin özellikle Antep Ermenileri arasında yayılması için yukarıda ismi geçen üç İngiliz'den sonra Antep'e Board misyonerleri de gelmiştir. Ancak misyoner tabiriyle Antep'teki mayalanma sürecinin başlangıcını Kocabaşoğlu'nun da ifade ettiği gibi 1830-31'den başlatabiliriz. Bunun sebebi Antep'te Evanjelik (Protestan) fikirlerin nasıl yayıldığını ele alan rapor ile Board'un yayın organı olan Missionary Herald dergisinde yayınlanan yazıların detaylarında yer almaktadır. Üstelik bu “mayalanma” sürecini başlatan da Protestanların etkisinde olan yerli Ermeniler olmuştur.

2. Kendi Gözlerinden Antep'te Protestan Misyonu'nun Kuruluşu

Antep Protestan cemaatinin oluşum süreci ile ilk Protestan kilisesinin nasıl kurulduğunun izini “*Evanjelik Hareket Antep'te Nasıl Başladı*” başlıklı American Board raporu ve teşkilatın yayın organı olan Missionary Herald dergisinde yayınlanan kayıtlardan takip etmek mümkündür. Söz konusu kaynaklar, bir yandan Ermeniler özelinde Antep'te Protestanlığın nasıl kök saldıgını anlatırken, diğer yandan Protestanlığın İstanbul'dan başlayarak Anadolu'ya nasıl yayıldığı konusunda da ilginç bilgi ve ipuçları vermekteler. Öncelikle detaylarına geçmeden önce yukarıda bahsi geçen rapor hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır. Söz konusu rapora, İstanbul'da bulunan Amerikan İlmi Araştırmalar Enstitüsü'nün dijital arşivinden ulaşılmıştır. Sekiz sayfa olup daktilo ile hazırlanmış olan raporun yazarı belli olmadığı gibi tarihi de mevcut değildir. Bahsi geçen dijital arşivde Antep hakkındaki belgeler içerisinde tarihi olmayan sadece bu rapordur²².

Raporun giriş cümlesine göre Protestanlığa temayülü olan ilk kişinin Antep'e gelişi 1830 yılı veya ondan biraz daha önce gerçekleşmişti. Bu fikri Antep'e getiren kişi aslen İzmitli olan

¹⁸ Mehmet Ali Yıldırım, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği ve Amerikalı Misyonerler", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagü vd. cilt. 3, Erciyes Üni. Yayınları, Kayseri, 2009, s. 53-54; Güllü, *agm*, s. 135.

¹⁹ Nitekim Kocabaşoğlu'nun ilgili kısımda verdiği dipnottaki kaynak ABCFM kaynağı olmakla birlikte, bu kişilerin İngiltere'den gelen misyonerler olduğu belgede de ifade edilmektedir. Bkz. Ek.1

²⁰ Kocabaşoğlu, *age*, s. 69.

²¹ Evanjelizm'in sözlük anlamı İncil mesajlarını gayretli bir şekilde yaymak, öğretmektir. Anlamı iyi haber, müjde, asıl, gerçek olan Yunanca *evangelion* kelimesinden türemiştir. Yaygın anlamıyla bu terim İngilizce konuşan ülkelerde, başta İngiltere ve Amerika olmak üzere birçok bölgede ortaya çıkan farklı Protestan hareketlerin genel ismi olarak kullanılmaktadır. Kavram olarak, genel anlamda İncil öğretilerini yayma faaliyetidir. Şener Faruk Bedir, "Reformasyon'dan Günümüze Avenjelik Hristiyanlık", *Birey ve Toplum*, Cilt 3, Sayı 6, Güz 2013, s. 74-75.

²² Records of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, affiliates, and successor organizations. Turkey and the Balkans, 1825-1999. American Research Institute in Turkey, United Church of Christ, SALT Research. <http://dlir.org/aba-selected-records-1825-1988.html> (10.12.2017). Bu adres üzerinden Salt Araştırma Merkezi dijital arşivinde "American Board of Commissioners for Foreign Missions / Selected reports and other records" adlı koleksiyonda, ABA002401856 numarası ile kayıtlıdır. *How The Evangelical Movement Began in Aintab*. Bundan sonra Agr. (adı geçen rapor)

Abraham adında bir öğretmendi ve İstanbul'dan Antep'e gelişi raporda şu ilginç ifade ile kaydedilmektedir: “*Abraham Antep'e, Başkent'te Ermeni cemaati arasında onları cezp etmeye başlamış olan etkili bir şey ile geldi*”. Bu ifadeyi müteakip verilen bilgiler Protestanlığın İstanbul'da nasıl teşkilatlandığı ya da onların deyimiyle “mayalandığı” konusunda bize ilginç ayrıntılar sunmaktadır. Abraham adlı öğretmenin de yetiştiği, rapordaki ifadeyle evanjelik fikirlerin öğretildiği ve 1827 yılında Peştemalcıyan adlı papaz tarafından kurulan bir okuldan bahsedilmektedir. Rapora göre bu okulun yapımı sırasındaki olaylar zinciri ilgi çekiciydi. Raporun İstanbul'daki teşkilatlanma ile ilgili verdiği detayları kısaca özetleyelim:

“1825'de ABCFM'nin atadığı saygıdeğer Jonas King, iki yıl kaldığı Kudüs'ten ayrılırken, evanjelik Hristiyanlığı savunduğu bir veda mektubunu dostlarına gönderdi. Bu mektup Arapça'ya tercüme edildi ve Arapça veya orijinal dilinde İngilizce olarak Kudüs'teki Aziz James Ermeni Manastırı'nın papazlarından birinin eline geçti. Görünen o ki bu mektubun etkisi altında olan ve 30 yıldır bu manastırda bulunan Dionysius adındaki bu kişi 1826 yılında manastırdan ayrıldı, evlenip Beyrut'a gitti. Kudüs'ten ayrılmadan önce ise Jonas King'in veda mektubunu Ermeniceye tercüme edip İstanbul'daki bir arkadaşına mektupla tercümenin bir kopyasını gönderdi. Burada mektup Ermeni din adamlarının yaptığı bir toplantı esnasında açıktan okundu ve birçok müzakereye konu edildiği gibi Ermeni kilisesinde bir reform hareketinin de başlangıcını teşkil etti. 1837 yılındaki ölümüne kadar Peştemalcıyan bu hareket içerisindeki liderlerden biri idi. Beyrut'ta Dionysius, American Board'un diğer misyonerlerinden biri olan Dr. Goodell ile tanıştı ve onun tercümanlarından biri oldu. 1828 yılında Yunan bağımsızlık mücadelesi başladığı için Amerikalıların Beyrut'tan ayrılmaları gerektiğinde Dr. Goodell ile Amerikalıların matbaa kurdukları Malta'ya gitti”²³.

İstanbul'a Protestanlık fikrinin nasıl ulaştığına yönelik bu ifadeleri müteakip Antep hakkındaki detaylara geçilen raporun devamında Abraham'ın Ermeni kilisesi bünyesinde reform yapılmasını teşvik eden ve Protestanlığın etkisi altında olan kişilerden biri olduğu belirtilmektedir. Şehir nüfusunun önemli bir kısmını (4/1 veya 3/1) Ermenilerin oluşturduğu, Abraham'ın Ermeni cemaati için bir okul açtığı belirtilen rapor, öğretmenin yanında bir gözünü kaybetmiş yaşı genç Murad adlı oğlunu getirdiğini kaydetmektedir. Rapora göre oğlu babasının ölümü üzerine eğitim işini ele aldı ve söz konusu okulun mezunları Ermeni cemaati içerisinde eğitilmiş kimseler şeklinde şöhret buldular. Müteakip raporu yazan kişinin tahminlerine dayalı yorumları dikkati çekmektedir. Ona göre;

“Okulun bu başarısı bu kadar erken bir dönemde eğitim ve yeni fikirlere Anteplilerin ilgisini göstermekteydi. Evanjelik fikirler Murat'ın bu okulunda konuşulmuş ve öğretilmiş olmalıdır ki nihayet Murad bu fikirlerini açıktan ifade ettiği için Ermeni Kilisesi tarafından Kudüs'e sürgün edilmiş, oradan 1849 yılında koleradan öldüğü memleketi İzmit'e gönderilmişti”²⁴.

Raporun bu kısmında ayrıntıları yukarıda ele alınan 1830 yılında Bağdat'a gitmek üzere Antep'ten geçen İngiliz misyonerlerinden isimleri verilmeksizin bahsedilmektedir. Bu misyonerlerin dağıttığı ve diğer kaynaklarda St. Petersburg baskısı denen 1819 tarihli Ermeni harfli Türkçe İncil'in Antep'te daha sonra “Moskov basması” diye bilindiği belirtilmekte, bu tarihten sonra Kayseri'den 15 yıl içerisinde baskının farklı kopyalarının yerli seyyahlarca şehre getirildiği kaydedilmektedir. Söz konusu İncilleri getirenlerden birinin de Antep Piskoposu Mesrop olduğu belirtilirken, onun yeni fikirlere sempatiyle yaklaşan veya en azından düşmanca bakmayan biri olduğunun altı çizilmektedir. Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla sadece Antep'e değil, Anadolu coğrafyasında Protestanlığın yayılmasında Ermeni harfli Türkçe İnciller ve yerli Ermeni din adamlarının mühim bir rolü vardır. Üstelik raporun devamında anlatılan bir başka din adamının çabaları bu hususu destekler nitelikte ayrıntılar vermektedir. Buna göre erken dönemde şehirde etkili olanlardan biri de 1840 ve 1844 yıllarında Antep'e gelen Mikayıl adlı bir papazdı. Belagati iyi olan bu papaz Kilise kurallarına “saldıran” vaazlar veriyordu. Mikayıl

²³ Agr, s. 1.

²⁴ Agr, s. 1.

esasinda reform isteyenlerden biri değildi. Ancak o sıradaki İstanbul Patrięi'nin²⁵ hasmıydı. Papaz şehir şehir gezip yanlış olduğunu düşündüğü Kilise'nin adet ve öğretilerini eleştiriyordu²⁶. Raporun bu kısmındaki ifadelerde bir çelişki olduğunu kaydetmek gerekir. Nitekim Mikayil'in reform istemediğı kaydedilmekle birlikte Kilise'deki adet ve öğretileri eleştirdiğı belirtilmekte hatta saldırı kelimesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla yanlış olduğunu düşündüğü bu hususların düzeltilmesini istememesi olağandırdır. Yani Mikayil aslında reform istemektedir.

Rapor geçen yaklaşık 15 yıllık süreçteki bu türlü çabaların neticesi olarak 1845 yılında Antep'te Protestanlığa olan ilginin arttığını, Ermenilerin bu konuda bilgilendiğini ve reformun gerekli olduğuna yönelik bir bilince ulaştıklarını kaydetmektedir. Bundan sonraki kısmında Antep'e gelen ilk misyoner olmasa da buradaki misyonun kurulmasında en etkili kişi olan Dr. Azariah Smith'in²⁷ şehirde misyonerliğin yayılması için şehre gelmeden önceki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Raporun bu kısmını şu şekilde özetleyelim:

*"Dr. Azariah Smith 1844 yılında, Asuri Misyonu ile ilgili olarak ABCFM tarafından Musul'a gönderildi. Ancak bu sırada Board, Musul'daki karmaşık durum nedeniyle misyonun faaliyetlerini devam ettirmeme kararı aldı. Ardından Dr. Smith, Toros dağlarının güneyinde Amerikan Board'un çalışmaları için bir merkez olan Beyrut'a gitmek üzere oradan ayrıldı. Yola devam ederken, Fırat üzerindeki Birecik'ten geçti ve orada Antep'e gitmek üzere olan Kevork adlı bir papazla karşılaştı. Bu kişi muhtemelen evanjelik fikirlerin etkisi altında olan biriydi. Kevork, Dr. Smith'e Antep'e ilgisi olup olmadığını sormuş olmalı. Dr. Smith ona bir İncil kopyası verdi ve Antep'te daha fazlasına ihtiyaç olursa Halep'ten bulabileceğini söyledi. Dr. Smith'in verdiği bu İncil'in İstanbul'daki papazlardan birinin yaptığı çeviri (bunun Moskov basması olup olmadığı da dikkati muciptir) ile Dr. Goodell'in Malta'da Dionysius'un yardımıyla yaptığı çevirinin mahsulünün bir kopyası olduğu söylenir. Çeviri Türkçe'ye Ermeni karakterlerle yapılmış, bu, sayıları oldukça sınırlı olmakla birlikte kendi alfabesini bilip Türkçe konuşan Ermenilerin İncil'i anlamalarını mümkün kılmıştır."*²⁸

Dikkat edilirse raporun bu kısmında da Protestanlığın yayılması konusunda iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi Smith'in verdiği Ermeni harfli Türkçe İncil, ikincisi ise Kevork adlı yerli Ermeni.

Raporun devamında misyonerleri de etkileyen çok önemli bir değişiklik olduğundan bahsedilmektedir. 1844 yılının sonlarına doğru, İstanbul Ermeni Patrięi değişmiş yerine Bursa Ermeni Piskoposu Matteos²⁹ tayin edilmişti. Peştemalcıyan okulundan yetişmiş biri olan yeni patriğin evanjelik fikirler ve reform hareketine de aşına olduğu kaydedilmektedir. Ancak büyük zorluklarla patriklik makamına ulaşmış olduğundan, rivayete göre kamuoyunun desteğini sağlamak için Protestanlara karşı katı tedbirler alma yoluna gitti. Bu baskıcı hareketlerden biri,

²⁵ Bu sıradaki Patrik İstanbullu II. Asdvadzadur (1841-1844) idi. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları IV*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 43.

²⁶ *Agr*, s. 2.

²⁷ 16 Şubat 1817'de dünyaya gelen Azariah Smith 1840'ta Yale Üniversitesi'ndeki tıp eğitimini tamamlayıp, Ağustos 1842'de kiliseye intisap etmiştir. Aynı yılın kasım ayında Boston'dan yola çıkan Smith, 1 Ocak 1843'te İzmir'e, 29 Mart 1844'te ise Musul'a ulaşmıştır. 1844-1845 yılları arasında Beyrut ve Erzurum'a seyahatler yapan Dr. Smith, 1847'de önce Tokat'a gitmiş ardından üç ay kaldığı ve Board misyonunun kurulmasına öncülük ettiği Antep'e gelmiştir. 1848 ilkbaharında gittiği Amerika'da evlenen Smith, Kasım ayında Antep'e geri dönmüş ve tifodan öldüğü 3 Haziran 1851 tarihine değin buradaki faaliyetlerine devam etmiştir. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Azariah Smith," *American Research Institute in Turkey*, İstanbul Center Library. <http://www.dlir.org/archive/items/show/15604> (04.11.2019).

²⁸ *Agr*, s. 3-4. Bu süreçteki gelişmeleri Antep misyonunun kurulmasında önemli rolü olan Scheneider de özet bir şekilde anlatırken, Smith'in Musul'daki görevi esnasında bu bölgeden geçtiğinden, Beyrut'ta iken Antep'e bir gezici kitapçı ile İncil ve bazı kitaplar gönderdiğinden ve bunun şehirde Protestanlığa yönelik ciddi bir istek ortaya çıkardığından bahsetmektedir. Bkz. Increase N. Tarbox, *Missionary Patriots, Memoirs of James H. Schneider and Edward M. Schneider*, Boston, 1867, s. 31-32.

²⁹ Bahsi geçen patrik Matteos Çuhacıyan'dır. (1844-1848) Pamukciyan, *age*, s. 182.

Bedros adlı bir din öğretmenini önce Rus sınırına, bu olmayınca Kudüs'teki bir manastıra sürgün etmesiydi³⁰. Söz konusu sürgünün bilhassa Antep'teki Ermeniler arasında misyonerliğin daha fazla etkili olmasını sağladığı sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. Beyrut'a giden Bedros rahiplikten vazgeçer ve şehirde kalır. 1845'in başlarında Beyrut'ta, 1844 Aralık ayında Musul'dan gelmiş olan Dr. Smith ile tanışır. Böylece Antep'te ileride olacak gelişmelerde çok önemli rolleri olan bu iki kişi buluşmuş oluyordu³¹.

Rapordaki kayıt bu şekilde olmakla birlikte Board ile alakalı hemen her ayrıntının olduğu *The Missionary Herald* dergisinde Smith'in Aralık ayında Beyrut'a geldiği belirtilmiş³², ancak Bedros ile ilgili herhangi bir kayda yer verilmemiştir. Başka bir kaynakta yer verilmese de görünen o ki bu buluşma Antep'te bir misyon kurulması hususundaki en önemli aşamalardan biridir. Nitekim burada da yine İncil ve yerli Ermeni din adamı faktörü kendini göstermektedir. Rapora göre Dr. Smith, Bedros'a birkaç kutu kitap verdi ve onu Halep'e gönderdi. Bu kitapların içerisinde Ermenice harfli Türkçe İnciller ve misyoner matbuatından evanjelik eserler yer alıyordu. Hiç şüphesiz Birecik'te papaz Kevork ile yaptığı konuşma Smith'in zihnindeydi ve bildiklerini Bedros ile de paylaşmıştı.

Raporun bundan sonraki kısmında Antep'te yerliler arasında misyonerlik açısından en dikkat çekici katkıyı yapan Bedros'un çabalarından detaylarıyla bahsedilmektedir. Buna göre Halep'te Bedros, Antepli bir tüccarla buluştu ve ona kitaplardan bir kısmını Antep'e götürüp satması teklifinde bulundu. Tüccar bundan çekindi ancak o sırada Halep'te olan ve yukarıda bahsedildiği üzere Protestanlığa yakın biri olan Antep Piskoposu Mesrop'un onay ve izniyle, tüccar kitapların büyük bir kısmını Antep'te götürdü. Kısa bir süre sonra Bedros'un kendisi Antep'e geldi ve orada Piskopos Mesrop'un misafiri olarak kilisede kaldı. Ertesi yıl (1846) Bedros Antep'e tekrar geldi fakat bu sefer piskoposun misafiri olmadı, çünkü İstanbul Patrikhanesi'nden ona yönelik talimatlar alınmış³³. Bedros'un bu çabaları ilk dönem Board kaynaklarından bazılarında da yansımıştır. Mesela, 1849 yılında Malta Protestan Komitesi kolejince Doğuya gönderilen heyetin hazırladığı rapora göre, "*Patrikhanece İstanbul'dan Beyrut'a sürülen Vartabed Bedros gezici kitapçı olup Halep ve Maraş'a gitti. Yanında dört kutu kitap götürmüştü ki bunların çoğu Ermenice harfli Türkçe İncillerdi. 1843-46 yıllarında buralarda oldukça fazla sayıda İncil dağıtan Bedros, Antep'e ilk geldiğinde Piskopos'un misafiri oldu*". Bu kaynağa göre bilhassa kendi dillerinde İncil'i anlamaları ve Bedros'un vaazlarıyla kendi kiliselerindeki yanlışların farkına varanların sayısı günden güne arttı. Bundan rahatsız olan Ermeni kilise mensuplarınca Bedros şehirden atıldıktan sonra, onun "yaktığı ışığın" etkisinde olan 82 kişinin imzasını taşıyan bir mektup ile Amerikalılardan bir misyoner gönderilmesi istendi³⁴. 1876 tarihli bir başka kaynakta Bedros'un Protestanlık temayülü nedeniyle şehirden sürüldükten sonra Halep ve Antep bölgesinde kitap dağıtarak ve vaazlarıyla halkı etkilediği kaydedilmektedir³⁵. Faaliyetleri bir başka kaynakta daha ayrıntılı ele alınan Bedros'un bölgede Protestanlığın yayılmasının asıl aktörü olduğu ifade edilmektedir. O kadar ki Bedros'un Antep ve Halep'teki "ateşli İncil vaazları" neticesinde 1845 yılında Ermenilerin Suriye misyonuna yazarak kendilerine bir misyoner gönderilmesini istedikleri, Protestanlığı kabul edenlerin ikişer üçer kişilik gruplar halinde etraftaki köylere giderek Protestanlığın

³⁰ Raporun bu kısmında yukarıda adı geçen Murat'ın bu tarihe kadar Antep'te faaliyette olduğunu ortaya koyan şu ifadelere rastlıyoruz. "*Bu aynı tarihte aynı manastıra sürgün edilmiş olan Antepli Murad'ı bize hatırlatıyor*". *Agr*, s. 4.

³¹ *Agr*, s. 4.

³² "Visit of Messrs. Laura And Smith To Asheta and Julamerk", *The Missionary Herald*, Vol. 41, April 1845, s. 116.

³³ *Agr*, s. 4.

³⁴ *Journal of A Deputation Sent To The East By The Committee of The Malta Protestant College in 1849*, Part. 2, London 1849, s. 820.

³⁵ S. C. Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of The American Board in Turkey*, Boston, 1876, s. 10.

yayılmasını sağladıkları kaydedilmektedir³⁶. Tüm bu kaynaklarda Bedros'un faaliyetlerinin vurgulanmasından ötürü onun Antep ve çevresinde Protestanlığın yayılmasında çok önemli bir rol üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Raporun sonraki kısmında ilk American Board misyonerinin 1847 yılının başlarında Bedros'un üçüncü kez şehre geldiği sırada yanında olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla ilk American Board misyoneri Antep'e bu tarihte ayak basmış olmalıdır. Antep'teki durum ve burada Protestanlığa olan ilginin bilindiği, İstanbul'dan geldiği belirtilen bu kişi H. J. Van Lennep idi³⁷. Raporda bu iki kişinin Antep'te bir süre geçirdikleri³⁸ ve evanjelik fikirlere meyilli olan kişileri eğittiklerine yönelik ifadelerin dışında başka herhangi bir ayrıntıya yer verilmemektedir. *The Missionary Herald* bu Board misyonerinin Antep'e ilk gelişinin tüm ayrıntılarını aktarmaktadır.

Dergide anlatıldığına göre 1847 yılı başında Van Lennep Suriye misyonu ile ilgili incelemeler yapmak üzere bölgeye gönderildiğinde önce Beyrut'tan Halep'e geldi. Aslında o, öncelikle Antep şehrinin misyoner faaliyetleri açısından önemini tespit etmeye çalışıyordu. Henüz Halep'teyken Antep'teki 17 Ermeni'den kendisini şehre davet eden bir mektup aldığını söylüyor ve "Bu zavallılar benim onlarla birlikte yaşayacağımı düşünüyorlar. Bedros çok büyük bir hayal kırıklığı yaşayacakları için durumu onlara hemen fark ettirmemem gerektiğini söyledi." diyordu. Halep'te yaptığı incelemeler sonucunda Antep şehrindeki Ermeniler, kaç kişi oldukları, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile olan münasebetleri hakkında malumat edinmişti. Lennep Antep'e 1 Nisan 1847'de ulaştı, şehir nüfusunun 1,500 kadarı Ermenilere ait olmak üzere yaklaşık 4 bin hane ile hayli büyük olduğunu vurguluyordu. *The Missionary Herald* dergisinde Lennep, Antep'te kaldığı süre boyunca yaptıkları dini toplantı ve ayinlerden, Ermenilerin gece gündüz bu toplantılara katılarak gösterdikleri yoğun ilgiden, dini özgürlüklere saygı gösteren Osmanlı hükümeti ve Antep valisinden uzun uzadıya bahsediyordu.

Lennep'in anlattıklarına göre Ermenilerden bazıları misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsızlık duyarak onların şehirden çıkarılması için vali nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Lennep şikâyetçi olan kişinin bir doktor olduğunu öğrenmiş, ayrıca bu kişinin vali ile aralarında geçen diyalogu da notlarından aktarmıştı. Buna göre doktor olan Ermeni, valiye şöyle demişti: "Bir süre önce şehrimize Protestanlar gelmiş ve bizleri çok sıkıntıya düşürmüştü. Siz de onları şehirden çıkarmıştınız. Şimdi sizden bu yeni gelenleri de şehirden göndermenizi rica ediyorum." Vali ise cevap olarak; "Bu adam İngiliz Konsolosluğu'ndan güçlü bir tavsiyename ile geldi ve biliyorsunuz ki bizler İngilizleri bu şekilde şehir dışına sürdürememekteyiz, çünkü bunlar padişahın dostları ve milletimize büyük faydaları oldu. Ayrıca, buraya bir Katolik rahip de geldi, neden bana onu da şehirden göndermemi teklif etmiyorsun?" demişti. Amerikalı misyoner bütün bunlara rağmen toplantılarının çok iyi bir şekilde devam ettiğini, hem katılan

³⁶ Florence A. Fensham, Mary I, Lyman H. B. Humphrey, *A Modern Crusade in The Turkish Empire*, Chicago 1908, s. 57.

³⁷ Van Lennep Hollanda asıllı tüccar bir ailenin çocuğu olarak İzmir'de doğup büyümüştü. Daha sonra eğitimi için Amerika'ya giderek önce Amherst Koleji daha sonra da Andover Ruhban Okulu'ndan mezun olmuş, bu suretle yüksek eğitimini tamamladıktan sonra ABCFM misyoneri olarak tekrar Osmanlı coğrafyasına geri dönüp 1840'ta İzmir misyonunda göreve başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürsoy Şahin, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. VII, Sayı: 1, Haziran, 2005, s. 208-239; Ayşegül Kuş, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner H. J. Van Lennep'in Tokat İzlenimleri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Journal of Social Sciences*, Sayı: 52, Haziran, 2014, s. 125-139.

³⁸ Amerikan Board'un Lennep hakkındaki şahsi kayıtlarında onun Halep ve Antep ziyaretlerini Şubat-Temmuz 1847 arasında gerçekleştirdiği bilgisi yer almaktadır. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Henry J. Van Lennep," *American Research Institute in Turkey*, İstanbul Center Library. <http://www.dlir.org/archive/items/show/15750> (04.11.2019)

kişi sayısının hem de ilginin giderek arttığını, bir gece yaptığı vaaz sırasında 48 kişinin hazır bulunduğunu, sürekli ziyaretçilerle dolup taşıdığını ve dini toplantıların neredeyse aralıksız bir şekilde devam ettiğini söylüyordu. Lennep daha sonra tekrar Halep'e döndü. Şehirde Ermenilere yönelik yaptığı faaliyetlerden duyulan rahatsızlık bile özellikle bu şehirde bir misyonerin varlığının ne kadar önemli ve gerekli *olduğunun* göstergesi şeklinde kabul edilmişti. *The Missionary Herald* dergisi haberi şöyle tamamlıyordu: “*Suriye misyonundan bir üyemizden aldığımız mektuba göre, Lennep'in şehirden ayrılmasından sonra Patrik taraftarlarının faaliyetleri ve Vali üzerinde yaptıkları tesir sonucu Antep'teki Protestan Ermenilerin umutları kararmaya başladı. Bu meseleyle ilgili gelişmeleri henüz bilmiyoruz*”³⁹. Sonrasında neler olduğunu, ele aldığımız rapor Lennep'in şehirden ayrıldığı ertesi günü Bedros'un şehirden sürüldüğü şeklinde aktarmaktadır.

Raporun bu kısmında İncil'i anlayabildikleri bir dil ve karakterde okuyabilmelerinin yanı sıra Bedros'un gayretinin ne derece etkili olduğunu bir Ermeninin şu ifadelerinden anlayabiliriz: “*İncil öğretilerinin aydınlatıldığı insanların sayısı günden güne arttı*”. Anteplilerin tekrar tekrar Beyrut'a yazarak kendilerine bir misyonerin gönderilmesini talep ettikleri belirtilen raporda, bunun muhtemel sebebi “*bir yabancının sınır dışı edilemeyeceğini düşünmüş olmalarıydı*” kaydı dikkati çekmektedir. Ardından yeni bir misyonerin gönderildiği kaydedilirken, Thomas P. Johnston adlı bu kişinin Bedros sürgün edildiği için Babıali'den resmi müsaade gelene kadar Halep'te beklediği ifade edilmektedir⁴⁰.

Thomas P. Johnston'un Antep'e geliş süreciyle ilgili *The Missionary Herald*'da daha detaylı bilgiler yer almaktadır. İzmir istasyonunda görevli olan Johnston 27 Mayıs'ta yanında tercümanı Baron Mığırđıç (Mugurdich) ile birlikte Antep'e gitmek üzere yola çıkmış, 12 Haziran'da Beyrut'a ulaşmıştı. Konuyla ilgili gelişmeleri öğrendiğimiz derginin 21 Ağustos 1847 tarihli nüshasında yayınlanan Johnston'un mektubuna göre kendisi, Van Lennep ve Baron Nishan ile Beyrut'ta bir araya geldi. Bu görüşmede Johnston'ın Antep'te misyoner olarak çalışabilmesi için gerekli başvuruların yapılması kararlaştırıldı. Lennep'in izin mektubunu almadan Antep'e gitmemesi yönündeki telkinini, Baron Nishan ve onun yanında bulunan Bedros Vartabed de teyit ettiler. Haziran'ın sonunda başvuru dilekçesinin bir nüshası önce İngiliz Konsolosluğu'na, bir süre sonra da Amerikan Konsolosluğu'na iletildi⁴¹. Öte yandan ele aldığımız rapor Johnston'un Halep'teki durumuyla ilgili kısa ancak çarpıcı bilgiler vermektedir. Buna göre Antep'e misyoner gönderilmesi talebi geciktiği için sabırsızlanan Antep'teki gruptan üç kişi 1847 yılının ortalarına doğru Johnston ile konuşmak ve ondan İncil dersleri almak üzere Halep'e gönderildiler. Ancak gelişlerinden bir kaç gün sonra Halep Piskoposu Markar'ın bir tuzağı yüzünden hapse atıldılar. Piskopos Markar Antep'teki olaylardan, bu kişilerin Halep'e geldiklerinden hatta Evanjelik hareketi bastırmak için Patriğin aldığı önlemlerden haberdardı. Bununla da yetinmeyen Markar, Halep valisini de etkileyerek bu üç kişinin neredeyse sürgüne gönderilmesini sağlayacaktı. Ancak Amerikan ve İngiliz konsoloslar, merkezi hükümetin o sırada vermiş olduğu dokunulmazlıklardan dolayı, olaya müdahale ettiler. Bu kişiler serbest bırakıldılar ve güvenli bir şekilde Antep'e döndüler⁴². Rapordaki bu ifadeler bir hususun daha altının çizilmesi gerektiğini zaruri kılmaktadır. Protestanlığın yayılmasında İncil dağıtan gezici misyonerler ile yerli Ermeni faktörlerine konsolosları da eklemek gerekir. Nitekim Tanzimat

³⁹ “Journal of Mr. Van Lennep: Introductory Remarks – Aleppo - Aintab”, *The Missionary Herald*, Vol. 43, August 1847, s. 266-272.

⁴⁰ *Agr*, s. 4-5.

⁴¹ “Smyrna: Letter From Mr. Johnston, August 21, 1847: State of Things at Aintab”, *The Missionary Herald*, Vol. 43, August 1847, s. 406-407.

⁴² *Agr*, s. 5.

sonrasında Osmanlı coğrafyasında sayıları giderek artan yabancı ülke konsolosluklarının misyonerliğin yayılmasında ciddi etkili olduğu aşikârdır.

Raporun devamında kısa bir şekilde yine Johnston'un Antep'e gelişinden bahsedilmektedir. Buna göre yukarıda bahsedilen üç Ermeni hadisesinden bir süre sonra Johnston'un İstanbul'dan beklediği talimatlar, oraya gidip dönen Antep'te kendilerine yakın Ermenilerden biri tarafından Johnston'a ulaştırıldı. Antep valisine gönderilen bu talimatlara uygun olarak ve ayrıca Halep valisinin Antep vilayetine yolladığı tavsiye ile Johnston ve Bedros 23 Eylül 1847'de Antep'e ulaştılar. 14 gün gözetim altında tutulduktan sonra bu kişilerin şehre girmesine ve halkla temasa geçmelerine müsaade edildi. Bu sırada Antep'te Protestanlığa yakın yaklaşık 200 aile vardı⁴³.

Raporun İstanbul'daki gelişmeler hakkında verdiği bilgiler, Protestanlara karşı Patrikhane'nin tavrını göstermesi açısından dikkate değerdir. Burada Ermeni Patrikhanesi tarafından Protestanlığın yayılmasını engellemek için alınan önlemler misyonerlerin bakış açısıyla detaylı bir şekilde değerlendirilmektedir. Buna göre Antep'teki bu olaylar üzerine 1844 sonlarında Bedros'u sürgüne gönderen Patrik Matteos'un evanjelik karşıtı faaliyetleri çok sert bir hal aldı. Diğer faaliyetlerinden sonra Ocak 1847'nin başlarında daha önce Kayseri'ye sürgün ettiği Vartenes adlı İzmirli bir papazı aforoz etti. Bu papaz 1838 yılında evanjelik fikirleri açıktan açığa dillendirenlerden biriydi. Kayseri'de bulunduğu süre zarfında inandığı şeyleri söyleyip bu yönde eğitim vermeye devam eden Vartenes, bir genel af sırasında sürgünden dönmüştü. 12 Ocak 1846'da sadece tek kişiye yönelik bu aforozdan bir hafta sonra tüm evanjeliklere yönelik bir aforoz emri yayınlandı; hiç kimse onlarla ticari münasebete girmeyip sosyal ilişki kurmayacak, bu kimselerin kilise ile olan tüm bağları da kesilecekti. Evanjelik fikirlere sahip çıracılar bu yüzden ustalarınca işten el çektirildiler. Çocuklar evlerinden kovuldu, yetmiş kiracı evlerinden çıkarıldı. Kırk zanaatkarın dükkanı kapatıldı, çünkü onlara kefalet edenler desteklerini çektiler, kanun gereği olarak sunmaları gereken teminatı sunamadılar. Yaklaşık 30 kişi hapse atıldı, sürgün edildi veya dayak yedi. Bazıları borç bahanesiyle hapse atıldılar. Tateos adlı biri, Trabzon'a giderken tuzağa düşürülüp bir suçlu olarak İstanbul'a getirildi ve tımarhaneye kapatıldı. Buradan kurtulmasını sağlayan ise İngiliz Büyükelçisi Sir Straford Canning'in müdahalesi oldu. Dinini değiştirdiği için pişman olan evanjeliklerin imzalaması için bir pusula hazırlandı ve bunun nüshaları her tarafa gönderildi. Bu pusulada evanjeliklere "Protestanlar" denildi. 14 Ocak 1846'da bu Protestanlar Patrik Matteos'a inançları hakkında bir bildiri sundular ve aforoz ile dinden çıkarmaya tabi olmadıklarını belirttiler. Belge "zulme uğramış/mazlum Hristiyanlar" şeklinde imzalanmıştı. Ancak bu bildirilerine hiç ama hiç dikkat edilmedi. Zulüm sadece İstanbul'da değil, vilayetlerde de patrikhaneden talimatlar gelene değin altı ay daha sürdü. Bu talimatlar Antep piskoposunun, 1846'da ikinci ziyareti esnasında Bedros'a yönelik tavrının değişmesinin keza Van Lennep'in ayrılışını müteakip 1847'de onun sürgün edilmesine sebep olan evanjeliklere karşı gelişen muhalefete yönelik tavrın değişmesinin de sebebi idi⁴⁴.

Raporun bundan sonraki kısmında İstanbul'da Protestanların ilk kiliseyi açmaları ve 1850'de cemaat olarak resmen tanınmalarına yönelik bilgiler verilmektedir. Burada yazılanlara göre, 21 Haziran 1846'da Eçmiyazin'de Ermeni Apostolik Kilisesi'ne yeni bir Katogikos seçilmişti. Bu sırada evanjeliklere karşı yeni ve daha genel bir aforoz kararı ilan edilmiş ve bu kararın her sene okunması şartı konmuştu. İşte bu nihai ve her şeyi kapsayan aforoz kararını müteakip evanjelikler beklemeyi bırakıp İstanbul'daki ilk Ermeni Kilisesi'ni 1846 Temmuz'unun başında kurmuşlardı. Bu adımın atılmasını sağlayan İngiliz ve Prusya büyükelçilerinin onlar adına Sadrazam'a başvurma/müdahale etmesi ve dini sebeplerle zulme uğrayan Osmanlı tebaasının

⁴³ Agr, s. 5.

⁴⁴ Agr, s. 5-6.

haklarını koruyan bir “emr-i samî” almasıyla mümkün olmuştu. Bu emrin nüshaları beş vilayet merkezine gönderilmiş, 1850'de Protestan Cemaati padişah fermanı ile tanınmıştı⁴⁵.

Protestanlığın resmen tanınması ile ilgili bilgiler verildikten sonra Antep'teki gelişmelerin ele alındığı kısımda anlatılanlara göre hem İstanbul hem de Halep valisinden resmi yetki alan Johnston ve Bedros, kendilerini bekleyen evanjelik fikirlere sahip yaklaşık 200 kişinin olduğu Antep'e Eylül 1847'de ulaştı. Altı hafta burada kalıp nasihat ve eğitimle meşgul oldular. Ancak çok muhkem resmi yetkileri olmasına ve çok itinalı bir şekilde davranmalarına rağmen o sırada “düşmanlık ve muhalefet” üstün geldi. Antep valisi Battal Bey bir şekilde yerli Ermenilerce ikna edildi ve 1 Aralık 1847'de büyük bir kalabalık şehrin Ermeni mahallesine toplanıp Johnston ile Bedros'u Antep'ten dışarı attı. Şehrin dışında onlara taş atıp başka küçük düşürücü şeyler de yaptılar⁴⁶. *The Missionary Herald* bu süreçle ilgili daha ayrıntılı bilgi verirken, söz konusu raporda belirtilen taşlanma hadisesinden ise bahsetmemektedir. Bu da taşlanma konusunda şüphe uyandırmaktadır. Nitekim derginin son derece ayrıntılı bilgiler verirken, misyonerlerin başına böyle bir olayın gelişini görmezden gelmesini beklemek çok doğru olmasa gerektir.

Thomas P. Johnston dergiye Halep'ten yazdığı mektupta, 17 Eylül 1847'de Antep yolunun kendisine açıldığını, vakit kaybetmeden yola çıkmayı planladığını aktarmıştı⁴⁷. Yine derginin Aralık sayısındaki bir haber ise şunlar kaydedilmekteydi: “*Halep'teki Johnston'dan ilginç bir haber geldi. Türk hükümeti, Halep valisine kendi yargı yetkisinde olan Protestanları koruması konusunda talimat verdi. Kendisi sadrazamlık mektubunun verdiği güvence ile Halep'ten Antep'e doğru yola çıkmak üzere*”⁴⁸. Johnston bir başka mektubunda, gerekli izinlerin çıkmasını beklerken iki üç yıldır bölgede bulunan Bedros Vartabed ile çalışmalarına başladığını, Arapkir, Antep ve Urfa'dan Ermenilerin kendisini ziyarete geldiğini, onlarla birlikte Pazar ayinlerini gerçekleştirdiklerini, Antep'ten gelen âmâ bir öğretmen olan Kevork'u, Bedros Vartabed ile Katolikler arasında gerçekleşen görüşmeyi, Antep Ermenilerinin karakterlerini ve son olarak gerekli izinlerin alınarak Antep yolunun kendisine açıldığını detaylarıyla anlatmaktadır⁴⁹.

Beklediği izni alan Thomas P. Johnston, 21 Eylül 1847'de Bedros Vartabed, bir hizmetçi ve İstanbul'dan gerekli izin mektubunu getiren Antepli G. isimli bir Ermeni de yanlarında olduğu halde Halep'ten Antep'e doğru yola çıktı. Yolculuğundan, bu sırada geçtikleri Kilis'ten ve 23 Eylül'de Antep'e ulaştıklarında şehir girişinde karantinaya alındıklarından uzun uzadıya bahseden Johnston, 5 Ekim'de Bedros Vartabed ile birlikte Antep Valisi Battal Bey ile görüşmeye giderek Halep'teki Amerikan ve İngiliz konsoloslarının mektuplarını ona takdim etti. Johnston, Battal Bey ile olan görüşmesini şöyle nakletmektedir:

“*Samimi olmadığını düşündüğüm halde bizi kibarca kabul etti. Antep'i ziyaret sebebimi ve Protestanların kaç kişi olduklarını sordu. Onları himaye etmesi konusunda bir emir aldığını söyledi. Ayrıca bu durumda Katoliklerin durumunun ne olacağını sordu. Amerikalı olduğumu duyunca Türkçe gazetelerde okuduğu Meksika ile olan savaşı ima ederek Meksikalıların başkenti yakma tehdidini hatırlattı*”.

Johnston'ın anlattığına göre, Ermeni çocukların eğitimi ile ilgilenen “kör öğretmen” olarak tarif ettiği Kevork Varjabed, Halep'ten döndükten sonra yine okuldaki faaliyetlerine başladı.

⁴⁵ *Agr*, s. 7.

⁴⁶ *Agr*, s. 7. Bu taşlanma konusu American Board'un kendisi hakkındaki şahsi kayıt fişinde de parantez içerisinde “şehirden taşlanarak çıkarıldı” ibaresiyle yer almaktadır. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Thomas P. Johnston,” *American Research Institute in Turkey*, İstanbul Center Library. <http://www.dliir.org/archive/items/show/13131> (05.11.2019)

⁴⁷ “Aintab: Journal of Mr. Johnston”, *The Missionary Herald*, Vol. 44, April 1848, s. 126.

⁴⁸ “Recent Intelligence: Smyrna”, *The Missionary Herald*, Vol. 43, December 1847, s. 421.

⁴⁹ “Syria: Journal of Mr. Johnston”, *The Missionary Herald*, Vol. 44, January 1848, s. 18-23.

Yaklaşık 24 çocuğun eğitim gördüğü bu okuldaki öğrencilerin sayısı, Ermeni kilisesinin çocukların Protestan okuluna gönderilmemeleri yönündeki emirleri yüzünden azalmıştı. 1 Kasım 1847 akşamı “kör öğretmen” yaklaşık 40 kişiye uzun bir vaaz vermişti. Bununla beraber Johnston'un söylediğine göre Antep'te kendisine yönelik Ermeniler arasındaki muhalefet de giderek artıyordu. Sonunda galeyana sebep olan olay 11 Kasım 1847 tarihinde biri Protestan okulunda yardımcı öğretmen olarak çalışan, diğeri ise kendi cemaatinden ayrılmayı tercih etmeyen iki kardeş arasında yaşandı. Ermeniler Amerikalı misyonerin şehirden sürülmesi için valiye müracaat ettiler. Johnston, Kurban Bayramı olan 18 Kasım günü Bedros ile birlikte valiye ziyarete giderek durumu düzeltmeye çalıştı. Valinin odası kendisini ziyarete gelenlerle doluydu, fakat yine de kendilerini kibarca karşıladı. Amerikalı misyoner valinin kendilerini ilk görüşmeye nazaran daha samimi bir şekilde kabul ettiğini söylüyordu.

“O gün halka açık bir gün olduğu için kısa bir süre kalmak istedik. Fakat kendisini daha sık ziyaret etmemiz ve daha uzun süre oturmamız konusunda ısrarcı oldu. Ona, başka bir zaman büyük bir zevkle ziyarete gelebileceğimizi söyledik. Bizi bayramdan sonra beklediğini söyledi”.

Ermenilerin dilekçe vermesiyle birlikte ortalık biraz sakinleşmişti. Ancak dilekçenin kabul edilip edilmediği, valinin bunu bir üst makama arz edip etmediği henüz belli değildi. Johnston'un anlattığına göre, Aralık ayında bir gece Bedros ve kendisini Tüfekçibaşı'nın çağırdığını söyleyen bir kavas gelmiş onlar da herhangi bir şüphe duymadan görüşmeye gitmişlerdi. Görüşmede Tüfekçibaşı kendilerine ertesi gün Antep'i terk etmeleri gerektiğine dair valinin emrini tebliğ etti. Anlattığına göre kendisi böylece Antep'ten sürülmüş oldu. 3 Ocak'ta Halep'e gelir gelmez ise Amerikan konsolosluğuna müracaat ederek paşa nezdinde gerekli şikâyetleri yapacağını yazmıştı⁵⁰. Bu doğrultuda Halep Konsolosu'nun da gerekli şikâyetleri İstanbul'a ilettiği görülmektedir. 7 Ocak 1848 tarihinde Amerika'nın İstanbul Elçisi Dabrey Smith Carr, Babıali'ye yaptığı müracaatta Amerikalı misyoner Thomas P. Johnston'ın Antep'ten sürülmesiyle ilgili itirazlarını iletmışti.⁵¹

Johnston'un şehirden çıkarılmasından iki gün sonra 2 Aralık 1847 tarihinde, olaylardan haberdar olmayan Dr. Azariah Smith Antep'e ulaştı. Rivayete göre hemen yoluna devam etmesi için çaba gösterildi ancak Smith buna tepki göstererek İstanbul'dan gerekli yetkiyi aldığını söyleyip, Antep valisine hitaben elinde bir belge bulunduğunu ve belgeyi göstermeden ayrılmayacağını ifade etti⁵². Smith'in Antep'e gelişi ve burada kaldığı ilk üç ay içerisinde başından geçenleri anlattığı mektubu mayıs ayının sonunda *The Missionary Herald* dergisinde yayınlandı. Mektubunun başında 1844-1847 yılları arasında Protestanlığın Antep'teki gelişim süreci hakkında bilgi veren Smith, Protestanlığa ait kitapları Halep üzerinden Antep'e nasıl ulaştırdıklarını, Bedros Vartabed vasıtasıyla Antep'e dört sandık dolusu kitabı nasıl gönderdiğinin detaylarını aktardı. Ardından Vartabed'in bu faaliyetlerinin şehirde etkili olduğunu ve birçok Ermeni'nin kiliselerindeki bozulmayı fark ettiklerini buna şehre yeni gelen Michael Vartabed'in de katkısının olduğunu ekledi. Bu kişinin şikâyetler üzerine sürgün edilmesini müteakip 82 Ermeninin imzası ile kendilerine misyoner gönderilmesini talep ettiklerini aktaran Smith, mektubunun bunda sonraki kısmında kendisinin yaptıklarını uzun bir rapor şeklinde kaydediyordu. Söylediğine göre hastaları tedavi etmesi, şehirde daha rahat kalmasını sağladı. Yaptığı önemli değişikliklerden biri toplantılarını, önceki misyonerlerin tersine kadınlara da açmasıydı. Verdiği istatistikler bu konuda misyonerlerin nasıl bir çaba içerisinde olduğunu göstermesi açısından da dikkate şayandır. Nitekim şehre geldiği ilk ay Aralık 1847'de yaptığı yirmi bir toplantıya, 21 erkek ve 1 kadın, Ocak'taki yirmi yedi toplantıya, 21 erkek, 4 kadın ve Şubat ayındaki 21 toplantıya ise 24 erkek 5 kadın katılmıştı.

⁵⁰ “Aintab: Journal of Mr. Johnston”, *The Missionary Herald*, Vol. 44, April 1848, s. 126-137.

⁵¹ “Recent Intelligence: Constantinople”, *The Missionary Herald*, Vol. 44, April 1848, s. 141.

⁵² *Agr*, s. 8.

Yaklaşık üç aylık bir çalışma neticesinde yıllardır buraya gelen öncü misyonerlerin de katkıları ile Antep'teki ilk kiliseyi açmaya muvaffak olan Smith, bu fikrini cemaatine açmadan önce birçok vaazlar verdiğini aktarıyordu. Söylediğine göre haftanın beş günü sıra ile evlere misafir oluyor ve böylece her biri ile bireysel diyalog kurabiliyordu. En sonunda Protestan kilisesine katılmak isteyenler, bu konu hakkında kendisiyle gizli bir şekilde görüşmek istediklerini bildirince, Smith bundan büyük bir memnuniyet duyduğunu ve sekiz kişi tarafından kilisenin kurulduğunu bildiriyordu⁵³. Dr. Smith'in Antep'te kalışına müsaade edilmesi ve Protestan kilisesinin teşkili hakkında bahis konusu olan rapor ise şu şekilde nihayete ermektedir:

*"Smith, Vali tarafından kabul edildiği sırada valinin hanımı da hasta idi. Doktor olan Smith onu muayene etmeyi başardı ve böylece valinin şahsi destek ve yardımlarına mazhar oldu ve bu nedenle Antep'te kaldı. Böylece 1848 Ocak'ında kaybolmuş olan kilise bünyesindeki müsamaha ümidi uyandı. Bu sırada padişahın ihsan ettiği müsaadenin avantajı ve Dr. Smith'in yardımı sonucunda 8 kişi Rabbin sofrasına katılarak yeni bir Evanjelik Kilise kurdular. 1848 Ekim'inde 12 kişi ve 5 kadın daha üye olarak alındı. Üç yıl içerisinde hareket Antep'ten Toros'un güneyindeki bir düzine şehre daha yayıldı"*⁵⁴.

Bir yıl sonra American Board'un yıllık raporunda Antep'te kurulmuş olan misyon hakkında verilen bilgiler, şehrin misyonerler açısından önemli bir merkez haline getirilmesinin sebepleri hakkında ipuçları vermektedir. 1849 tarihli yıllık raporda Bursa ve İstanbul'da misyonerlik konusunda net bir gelişme gözlemlendiği, toplantıların sayılarının arttığı, her toplantıya yeni kişilerin katıldığı ifade edilirken, en dikkat çekici gelişmenin ise Antep'te yaşandığı vurgulanıyordu. Söz konusu raporun Pazar ayınlarına katılan cemaatin ortalamasının yüz elli civarında olduğu ve bu sayının sürekli artış gösterdiği şeklindeki ifadelerini⁵⁵, şehrin misyonerler için örnek bir merkez haline getirilmesinin sebebi olarak görmek mümkündür.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra öncü misyonerlerin Osmanlı coğrafyasına adım atmasıyla Protestanlık Osmanlı tebaası gayrimüslimler arasında özellikle Ermeniler arasında yayılmaya başladı. İstanbul, İzmir ve Bursa gibi batı bölgelerinden başlayarak Osmanlı coğrafyasında teşkilatlanan Amerikan Protestan misyonerlerinin Anadolu'daki önemli merkezlerinden biri de Antep oldu. Anadolu'daki yayılma hızına paralel olarak 1830'ların başından itibaren şehre gelmeye başlayan Protestanlar, Ocak 1848'de neredeyse bir asır şehirde varlığını devam ettirecek olan Antep misyonunu kurmayı başardılar. Anadolu'daki en etkili misyoner merkezlerinden biri haline gelen Antep'teki misyonunun kuruluşunu anlamak, Protestanlığın Anadolu'da özellikle Gregoryen Ermeniler arasında ne şekilde, hangi vasıtalarla yayıldığını göstermesi açısından dikkate şayan genellemeler yapmayı mümkün kılabilir. Bu çerçevede Antep'teki teşkilatlanma sürecine bakıldığında, Protestanlığın yayılmasındaki ilk unsurun şehirde Ermeni harfli Türkçe İncil ve Protestanlık hakkında risale, broşür ve kitapların dağıtılması olduğunu söyleyebiliriz. Basın yayın faaliyetleri çerçevesinde ele alınabilecek bu durum Anadolu'nun geneline de teşmil edilebilir. İkinci husus basın yayın faaliyetlerini hedef kitleye taşıyacak olan bir aracının bulunmasıydı ki bu noktada en önemli husus yerli bir Ermeninin bilhassa bir din adamının Protestanlığa kazanılmasıydı. Antep örneğine bakıldığında İzmitli Abraham ve âma oğlu Murad, Protestanlığa müspet bakan Antep Piskoposu Mesrop, Papaz Mikayil, Antepli Kevork ve Vartabed Bedros gibi kişiler Antep'te Protestan misyonunun kurulmasının temellerini atan kişiler olarak dikkati çekerler.

⁵³ "Aintab: Letter from Doct. Smith", *The Missionary Herald*, Vol. 44, August 1848, s. 270-274.

⁵⁴ *Agr*, s. 8.

⁵⁵ *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Fortieth Annual Meeting Held in Pittsfield, Massachusetts, Sep. 11-14, 1849*, Boston: Press of T. V. Marvin, 24 Congress Street, 1849, s. 113.

Misyonerliğin Anadolu'da yayılmasının önemli unsurlarından biri olarak kabul edilen eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında Antep'teki durum bu hususu teyit etmektedir. İstanbul'daki Peştemalcıyan okulu, bu okuldan yetişip Antep'te gelen İzmitli Abraham'ın şehirde kurduğu okul ve yetiştirdiği öğrencilerin şehirdeki etkileri, misyonerlik konusunda okulun ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Ermeni harfli Türkçe İncil ve Protestanlığa dair yayınların dağıtılması, yerli bir Ermeninin Protestanlığa kazandırılması ile eğitim öğretim faaliyetlerinin yanı sıra Antep örneğinde Protestanlığın yayılması konusunda etkili hususlardan biri de yabancı konsoloslardır. Genele bakıldığında Tanzimat sonrasında Osmanlı coğrafyasında sayıları giderek artan yabancı ülke konsoloslarının misyonerliğin yayılmasına ciddi katkıları olmuştur. Bu minvalde Halep'teki Amerikan ve İngiliz konsolosları da Antep ile ilgili gelişmelerde olaylara müdahale ederek misyonerlerin işlerini kolaylaştırmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ABA002401856, "American Board of Commissioners for Foreign Missions / Selected reports and other records", *How The Evangelical Movement Began in Aintab*. Records of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, affiliates, and successor organizations. Turkey and the Balkans, 1825-1999. American Research Institute in Turkey, United Church of Christ, SALT Research.

Erişim Adresi: (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45348>)

ABCFM. Reel. 504, Vol. 5, Sec. 1, Aintab: history of station through December 1856 (received 1892) 28b-28c.

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Azariah Smith," *American Research Institute in Turkey*, Istanbul Center Library. Erişim Adresi: (<http://www.dlir.org/archive/items/show/15604>)

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Henry J. Van Lennep," *American Research Institute in Turkey*, Istanbul Center Library. Erişim Adresi: (<http://www.dlir.org/archive/items/show/15750>)

Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Thomas P. Johnston," *American Research Institute in Turkey*, Istanbul Center Library. Erişim Adresi: (<http://www.dlir.org/archive/items/show/13131>)

Süreli Yayınlar

The Missionary Herald, "Visit of Messrs. Laura And Smith To Asheta and Julamerk", Vol. 41, April 1845, s. 116.

The Missionary Herald, "Journal of Mr. Van Lennep: Introductory Remarks – Aleppo - Aintab", Vol. 43, August 1847, s. 266-272.

The Missionary Herald, "Smyrna: Letter From Mr. Johnston, August 21, 1847: State of Things at Aintab", Vol. 43, August 1847, s. 406-407.

The Missionary Herald, "Recent Intelligence: Smyrna", Vol. 43, December 1847, s. 421.

The Missionary Herald, "Recent Intelligence: Constantinople", Vol. 44, April 1848, s. 141.

The Missionary Herald, "Aintab: Journal of Mr. Johnston", Vol. 44, April 1848, s. 126.

The Missionary Herald, "Aintab: Journal of Mr. Johnston", Vol. 44, April 1848, s. 126-137.

The Missionary Herald, "Syria: Journal of Mr. Johnston", Vol. 44, January 1848, s. 18-23.

The Missionary Herald, "Aintab: Letter from Doct. Smith", Vol. 44, August 1848, s. 270-274.

Telif Eserler

ALAN, Gülbadi, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 153-182.

ALAN, Gülbadi, "Amerikan Board'ın (American Board of Commissioners For Foreign Misions) Karadeniz ve Çevresindeki Teşkilatlanması", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı. 2, Bahar, Trabzon, 2007, s. 67-91.

American Board of Commissioners for Foreign Missions", *The Encyclopaedia of Missions*, Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Vol. II, New York, London: Funk & Wagnalls, 1891.

ARPEE, Leon, *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, Chicago, The University of Chicago Press, 1909.

BABACAN, Hasan, *Ermeni Meselesi: Tehcirmî Soy Kırım mı?*, Öncü Yayınları, Ankara 2015

BABACAN, Hasan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları. Afyonkarahisar 2007.

BARLAS, Uğuroğlu, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları*, Karabük, 1971.

BARTLETT, S. C., *Historical Sketch of the Missions of The American Board in Turkey*, Boston, 1876.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

BEDİR, Şener Faruk, "Reformasyon'dan Günümüze Avenjelik Hristiyanlık", *Birey ve Toplum*, Cilt 3, Sayı 6, Güz 2013, s. 73-97.

DWIGHT, H. G. O., *Christianity Revived in the East*, New York: Baker and Scribner, 1850.

DOĞAN, Mehmet Ali, "Theses and Dissertation on the American Missionary Activities in the Middle East", *International Journal of Turcologia*, Vol. XII, No. 23, Spring, 2017, s. 151-164.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, "Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 33, Bahar 2012, s. 97-108.

FENSHAM, Florence A., Mary I, Lyman H. B. Humphrey, *A Modern Crusade in The Turkish Empire*, Chicago 1908.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Amerikan Board Misyonerlerinin Antep'teki Faaliyetleri ve Antep Amerikan Koleji", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Yayını, Sayı. 16, 2009, s. 129-175.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.

INCREASE, N. Tarbox, *Missionary Patriots, Memoirs of James H. Schneider and Edward M. Schneider*, Boston, 1867.

İSKEFİYELİ, Zeynep, "Amerika'da Büyük Uyanış ve Amerikan Board (ABCFM) Misyoner Teşkilatı'nın Kuruluşu", *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK), Bildiri Tam Metin Kitabı, Sosyal Bilimler 5*, ed. Sinem Yıldırımalt, Yalova, 2019, s. 15-31.

Journal of A Deputation Sent To The East By The Committee of The Malta Protestant College in 1849, Part. 2, London 1849.

KILIÇ, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, sayı: 38, s. 726-734.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

KUŞ, Aysegül, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner H. J. Van Lennep'in Tokat İzlenimleri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Journal of Social Sciences*, Sayı: 52, Haziran, 2014, s. 125-139.

Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları, Hazırlayan Ayşe Aksu, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.

ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 120.

PAMUKCİYAN, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları IV*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions Presented at the Fortieth Annual Meeting Held in Pittsfield, Massachusetts, Sep. 11-14, 1849, Boston: Press of T. V. Marvin, 24 Congress Street, 1849, s. 113.

SALT, Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, Frank Cass & CO. London, 1993.

SARIYILDIZ, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi'nin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 2002, s. 249-267.

SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Kültür Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Ekim 1999, s. 169-183.

SIEVEKING, I. Giberne, *Memoir And Letters of Francis W. Newman*, London, 1909.

ŞAHİN, Gürsoy, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. VII, Sayı: 1, Haziran, 2005, s. 208-239.

ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyuncu Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1988.

TEMİZER, Abidin, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, II/2, 2013, 169-204.2

YETKİNER, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu*, Cilt. 3, Sayı 1, 2008, s. 133-164.

YILDIRIM, Mehmet Ali, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab Kazasında Ermeni Milliyetçiliği ve Amerikalı Misyonerler, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagü vd. cilt. 3, Erciyes Uni. Yayınları, Kayseri, 2009, s. 53-54.

YILDIZ, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

YILMAZ, Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya: S.Ü. Vakfı Yayınları, 2001.

Ekler

Ek 1. ABCFM. Reel. 504, Vol. 5, Sec. 1, Aintab: history of station through December 1856 (received 1892) 28b-28c.

HOW THE EVANGELICAL MOVEMENT BEGAN IN AINTAB.

ABOUT 1830, perhaps before that date, a teacher named Apraham, a man of Nicomedia, came from Constantinople to the Armenian Community at Aintab. In view of all the circumstances, it seems that he must have brought with him something of the influences that already were producing a ferment in Armenian Church circles at the capital. There in 1827 a school had been opened by one of the clergy named Peshtimaljian, where evangelical ideas were taught and studied.

The chain of events through which this school came into being is of interest. In 1825, the Reverend Jonas King, an appointee of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, as he was leaving Jerusalem after a two years residence there, addressed to his friends a Farewell Letter, which was really an apology for evangelical Christianity. This letter was translated into Arabic, and either in Arabic or in the original English it came into the hands of one of the clergy at the Armenian Convent of St. James in Jerusalem. Apparently under the influence of this letter, this celibate, Dionysius by name, who had been an inmate of the convent for thirty years, left the convent in 1826, married, and went to Beirut. Before leaving Jerusalem, however, he translated the Farewell Letter of Jonas King into Armenian, and sent a copy of the translation to a friend in Constantinople. There the Letter was read publicly at a gathering of Armenian clergy, and became the occasion of much discussion, and so of the inauguration of a reform movement within the Armenian Church. Of this movement, Peshtimaljian was one of the leaders, until his death in 1837. In Beirut, Dionysius became acquainted with Dr. Goodell, another missionary of the American Board, and became one of his translators. When it became necessary for the Americans to leave Beirut in 1828 on account of the Greek war of independence, he went with Dr. Goodell to Malta, where the American Press was set up.

Ek 2. How the Evangelical Movement Began in Aintab başlıklı raporun ilk sayfası. ABA002401856, "American Board of Commissioners for Foreign Missions / Selected reports and other records", *How The Evangelical Movement Began in Aintab*. American Research Institute in Turkey.